

Нікітенко Мар'яна Михайлівна

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

**ЦЕРКВА, ЯВЛЕНА У НЕБІ –
ОБРАЗ НЕБЕСНОГО ЄРУСАЛИМА
У КИЄВО-ПЕЧЕРЬСЬКОМУ ПАТЕРИКУ**

Дослідження Києво-Печерського патерика є неможливим без урахування одного з провідних принципів герменевтики: адекватно усвідомити текст середньовічної пам'ятки можна лише з огляду на розуміння мови досліджуваного джерела як знакової, семіотичної системи. До того ж важливо враховувати одну з провідних якостей мови – її іконізм, тобто той факт, що зміст будь-якого тексту передається за допомогою образів – символів. Тож спершу звернемо увагу на один з цих образів-символів, присутніх у Києво-Печерському патеріку, і спробуємо дати їм рівноцінне з погляду середньовічної ментальності та православної культурної традиції пояснення. Адже лише завдяки такому підходу можна досягти того “передзнання”, що спричиняє “стрибок у герменевтичне коло”. Таким чином можна спромогтися певною мірою адекватно усвідомлювати інтенції автора середньовічного тексту (у нашому випадку – Києво-Печерського патерика), а через це наблизитися до розуміння нашої головної теми.

Одним з образів, що постійно повторюється у Києво-Печерському патеріку, – є храм, явлений у небі. У самій назві Патерикового “Слова” про створення Великої Печерської церкви головний Богородичний храм Києво-Печерського монастиря називається “подібним до неба”. Свого часу Д. Лихачов писав про особливий зв'язок Великої Печерської церкви з “повітряною стихією”. Вчений вважав, що, згідно з віруванням Церкви, “повітряна стихія” є місцем дії Пресвятої Богородиці. Як зазначив дослідник, за апокрифами “...не лише душа, але й тіло Богоматері було “прийняте в небесну славу”. Перед Успінням апос-

толи (окрім Фоми) злетілися до Богоматері на хмарах. Коли ж через три дні після смерті Богоматері прибув Фома і забажав попрощатися з її тілом, у гробі його не було, а залишилися лише пелени – плащаниця Богоматері. За деякими розповідями, тіло було охоплене світлою хмарою, підняте та знаходилося між небом та землею. Саме тому Богоматір називається у церковних піснеспівах “легкою хмарою”, “ліствицею до неба” (пісня 5-а 1-го канону). Перебування Богоматері між небом та землею особливо підкреслено у пісні 4 першого канону: “Подивіться, народи, та здивуйтеся: ось свята та найбільш видна гора Божа піднімається все вище й вище у небесні обителі, небо земне поселяється в небесне та нетлінне селище”... Отже, простір між небом та землею, повітря – стихія Богоматері. Багато чудес здійснюються саме у цьому просторі, не виключаючи і легендарних перенесень повітрям її ікон – Тихвінської, Сосновської (Соловецької), Толгської (Ярославської), Святогірської та ін.” [3, 17-18]. У контексті гіпотези про “повітряну стихію Богоматері” Д. Лихачов навів усі пасажі Патерика, в яких образ Великої Печерської церкви був явлений у небі [3, 19-22].

Натомість ми не можемо погодитися з думкою Д. Лихачова про “повітряну стихію Богоматері”, адже в контексті християнської традиції маємо говорити про місце перебування Пресвятої Діви не “у повітрі”, а на небі. Причому саме це “небо” слід розуміти у духовному плані. Згідно з віруваннями Церкви, що знайшли відображення у багатьох пам'ятках християнської писемності, повітря – простір між землею та небом – є місцем перебування та дії злих духів. Таке бачення має ще євангельські корені, зокрема, у Євангелії біси називаються “князями влади повітряної” (Єф.6:12 та 2:2). Достатньо згадати “Житіє прп. Василя Нового” X ст., в якому описано “митарства блаженної Феодори”. Ця розповідь набула значної популярності за Середньовіччя. У ній йдеться про те, що після смерті людини її душу саме у повітрі зустрічають злі духи, які тут є господарями. Натомість у Києво-Печерському патеріку наголошується, що Велика Печерська церква являється споглядачам не “у повітрі”, а у “небі”, і сама церква “подібна до неба”. Що може означати це “небо”?

Важливо відзначити, що, згідно зі “Словом” Патерика про створення Великої Печерської церкви, написаним у XIII ст. єпископом Симоном, всього Велика Печерська церква з’являлася споглядачам у небі 4 рази – два рази варягу Шимону, потім грецьким майстрам – будівничим храму, та, нарешті, його іконописцям. Раніше ми висловлювали думку, що чотириразове явлення храму у небі, описане в Патерику, має глибокий символічний зміст. За середньовічною символікою, число “4” означає матеріальний світ, людські, зовнішні, природні форми. Це число пов’язане зі стихіями та сторонами світу, воно також задає параметри діяльності людини, яка опановує світ завдяки чотиричастинним структурам; число “4” символізує прагнення закріпити матерію у тверді рамки форми. *Взагалі ним можна висловити саму ідею простору.* Згідно з блаж. Августином, четвірка є другим після трійки досконалим числом. Оскільки вона є символом світу та матеріальних речей, то знаменує статичну цілісність, ідеально стійку структуру. У цьому зв’язку доцільно звернутися до православного розуміння деяких нумерологічних образів з Апокаліпсиса: наприклад, чотири янголи, що стоять на чотирьох кутах землі та тримають чотири вітри землі (Об. 7:1) є образом християнського світу, подібно до цього і “чотирикутник” Небесного Града Єрусалима (Об. 21:16), вказує на досконалість та сталість [8, 543, 605]. Отже, чотириразове явлення Великої Печерської церкви в небі, описане у Патерику, на нашу думку, означає втілення трансцендентних характеристик Небесного Єрусалима в образі земного храму, присвяченого Богоматері.

Бачимо, що в контексті патерикового “Слова” про створення Великої Печерської церкви Богородична образність плавно перетікає в образ Небесного Граду. Це і зрозуміло, адже в традиції Церкви Богоматір завжди уподібнювалася як Небесному Єрусалиму, так і його “Вратам” та “Ліствиці”. Фактично, у Патерику створено *просторову ікону* Великої Печерської церкви, первообразом якої є Небесний Єрусалим.

Чотириразове явлення Великої Печерської церкви в небі може означати також, що *храм був показаний будівничим з усіх*

його сторін (адже сторін храму, як і сторін світу – чотири). У з’явленні храму в небі і, так би мовити, “з різних сторін бачення” яскраво просвітлює *перформативна ідея*: Велика Печерська церква постає у різних своїх образно-духовних іпостасях. Фактично, сакральна дія створення храму, чи реалізація його “небесної проєкції”, у Патерику усвідомлюється як своєрідне “написання” просторової ікони Небесного Єрусалима.

Завдяки числам в архітектурному образі Печерського храму також була втілена перформативна ідея цього колосального проєкту, що знайшла відображення у Патерику. За Патериком, в основу вимірів Великої Печерської церкви був покладений золотий пояс з Розп’яття Христа, який варяг Шимон привіз з батьківщини (зі Скандинавії) на Русь. Коли Шимон плыв морем, *саме у небі* йому явився образ майбутнього храму та були вказані його розміри: ширина храму мала дорівнювати 20 поясам, довжина – 30, висота – 30, а разом з “верхом” (тобто з банею) – 50 поясам [1, 3].

Як ми показали у наших попередніх дослідженнях, сакральні числа, представлені у Патерику: “20”, “30” та “50” у процесі додавання утворювали нові сакральні числа, які містили свою символіку. Сам процес додавання чисел, що лежали в основі головних вимірів Печерського храму, не був хаотичним, він здійснювався в контексті середньовічної “моральної системи координат” і усвідомлювався саме як рух, тобто також мав перформативний характер. Через це Велика Печерська церква не лише “являлася” споглядачу з різних сторін бачення, а й відкривалася йому у різних своїх “духовних іпостасях”, паралельно у свідомості віруючих виникали різні образи-парадигми. Серед них найяскравіші – образи-парадигми Небесного Єрусалима та Богоматері-Ліствиці Небесної. Головною ідеєю храму була ідея новопосталої Руської Церкви вписана в контекст есхатологічної ідеї Церкви Вселенської [4, 267-347].

Цікавою є одна особливість інформації Патерика про явлення Великої Печерської церкви варягові Шимону у небі, коли у числах були вказані головні виміри храму – його ширина, довжина та висота. Услід за Б. Роушенбахом, Д. Лихачов звернув

увагу на те, що в процесі додавання параметрів ширини (20 поясів), довжини (30 поясів) та висоти Успенського собору (50 поясів), читається число “100” [3, 22]. Проте далі цього спостереження вчені не пішли. Тим не менше, за Середньовіччя це число мало глибокий сакральний зміст – воно було символом Небесного Єрусалима.

Так, наприклад, число “100”, як символ Небесного Єрусалима, втілювалося в архітектурі візантійських храмів. Відома дослідниця Софії Київської – Н. Нікітенко показала, як сакральне число “100” було інкорпоровано в архітектуру Софійського собору, та пояснила семантичне значення цього феномена. Вона зауважила, що інформація про сакральність 100-футового розміру міститься вже в “Іліаді” Гомера, де згадується поховальне багаття Патрокла такого діаметра: “Швидко склали багаття, в ширину та довжину у сто сходин, зверху багаття поклали мертвого, скорботні серцем” (Іліада, поховання Патрокла, пісня 23-я). З античності 100-футовий розмір, як висхідний, перейшов у Візантію (йому дорівнює діаметр купола Софії Константинопольської), а звідси – на Русь, де його, частіше за все, використовували у кратній пропорції. Втім, в архітектурі Софії Київської цей розмір втілений у своєму повному обсязі. Довжина, ширина та висота центрального ядра храму дорівнювали 29 м або приблизно 94 грецьким футам. Якщо врахувати товщину стін з виносом лопаток, яка дорівнює 6 футам, то виявиться, що розміри головних величин храму дорівнюють 31 м, тобто сакральним 100 футам [5, 191-192].

Число “100” є не лише символом завершеності, досконалості та Абсолюту, воно є і символом кола. Не випадково, це число “закодоване” саме в архітектурі купола Софії Константинопольської, адже купол має форму кола. Симптоматично, що така символіка містить перформативну ідею. У цьому сенсі цікавим є опис Софії Константинопольської Павлом Силенціарієм (VI ст.). Ось як він характеризує купол цього величного храму: “Купол, збудований зверху у безкінечне повітря, звідси повертається на кшталт м'яча, так що сяюче небо оточує покриття будівлі” (строфи 489-491) [2, 31]. Раніше дослідники

ці образи пояснювали враженням від архітектури, в якій мотив ліній, що “перетікають” та “кружаться”, відіграє принципово важливу роль, сприяючи ефекту “дематеріалізації” видимого об'єму. Однак сьогодняшня наука визнає, що таким чином Павло Силенціарій описав ієротопічний проект Небесного Єрусалиму, втілений у сакральному просторі храму [2, 31-35].

Як показують сучасні дослідження, за Середньовіччя Небесний Єрусалим уявлявся не лише “чотирикутним”, як його описано в Одкровенні св. Іоанна Богослова, а й “круглим”. Річ у тім, що Небесний Єрусалим сприймався в контексті есхатологічного вчення Церкви, згідно з яким, позаземне місто наприкінці віків зійде на землю. Це сходження уявлялося як дуже швидкий круговий рух, внаслідок чого сам Небесний Єрусалим перетворюється на сяюче коло. Ця ідея втілювалася в архітектурі візантійського храму, вона знайшла відображення і у візантійській іконографії, а саме у зображеннях “світлового диску, що повертається” [2, 35-40].

Отже, хоча, згідно з Об'явленням св. Іоанна Богослова, Небесний Єрусалим є чотирикутним, число “100”, яке читається у вимірах Великої Печерської церкви, не лише уподібнює головний храм Києво-Печерського монастиря Небесному Єрусалиму, а й являє його “круглим” саме в контексті середньовічного світобачення.

Цікавим у цьому плані є співвіднесення обох “характеристик” Небесного Єрусалима – а саме те, що він усвідомлюється і як квадратний, і як круглий. У Києво-Печерському патерику Велика Печерська церква описана як така, що являється у небі чотири рази (тобто, як можна зрозуміти, з усіх чотирьох сторін). Загальні виміри храму дорівнюють сакральному числу “100”, що уподібнює цей храм колу. Як думаємо, у Патерику завдяки ототожненню чисел “100” (коло) та “4” (квадрат), які втілюють перформативну ідею, обидва числа “являють” читачу Велику Печерську церкву як Небесний Єрусалим, що обертаючись сходиться на землю.

Слід зауважити, що співвіднесення кола та квадрата, яке розумілося у такому ключі, було властивим для візантійської

традиції. Яскравим прикладом такого бачення є давньоруська підлога Софії Київської. Так, під головним куполом Святої Софії багатим орнаментальним бордюром з двох стрічок був викладений великий квадрат з вписаним у нього колом. Як пише Н. Нікітенко, подібна композиція є символом “єднання кола небес та квадрата землі” (у чому дослідниця вбачає образ храму), і далі вона зауважує: “Саме тут стояла кафедра – амвон, навколо якого розгорталоя богослужіння. Звідси архієрей, який зображав собою Христа, сповіщав народу Слово Боже” [6, 94].

У світлі нашого дослідження стає зрозумілим, що коло, вписане у квадрат, означає не просто храм – символ Універсуму, а втілює образ Небесного Єрусалима, що, обертаючись сходить на землю. Перформативність цього образу акцентувалася самою Літургією, яка розгорталася навколо нього. Симптоматично, що описувана композиція розташовувалася на підлозі саме під головним куполом собору, який також втілював ідею Нового Єрусалима, що сходить з Небес. Головний купол Софії Київської має 12 віконних отворів, де число “12” є символом Небесного Єрусалима. Кругла форма купола означає обертання Небесного Града, а світло, що лине крізь вікна, – його світлову природу.

Знаменно, що єдиний купол Великої Печерської церкви у давнину також мав 12 віконних отворів [7, 115-116], причому він був навіть більшим у діаметрі за купол Софії Київської [7, 125], тож усі світлові, а значить, і Божественні, небесні характеристики Печерського храму були значно підсилені. У Патерику не говориться, скільки саме куполів мала Велика Печерська церква. Проте, згідно з середньовічною числовою метафізикою, число “100”, що співвідносить цей храм з Небесним Єрусалимом, символізувало Божественну одиницю та вказувало на те, що купол у Печерської церкви був один. Тож усі “небесні” характеристики купола наче переносяться автором патерикового сказання на весь храм.

Велика Печерська церква не була першим храмом у Києво-Печерському монастирі, який втілював характеристики Небесного

Єрусалима. У цьому сенсі показовим є сюжет про Богородичну церкву Ветхого монастиря, який міститься у Житії прп. Феодосія Печерського. Як відомо, Житіє прп. Феодосія увійшло до складу Києво-Печерського патерика не пізніше початку XV ст. [1, XII], обидва твори мають єдину смислову канву. Описаний у Житії Богородичний храм Ветхого монастиря став попередником Великої Печерської церкви, не лише за часом виникнення, а перш за все – в ідейному плані. З Богородичною церквою Ветхого монастиря були пов’язані великі дива, які в духовному сенсі стали передумовою створення найбільшої святині Києво-Печерського монастиря – Великої Печерської церкви. Ці дива, описані у Житії прп. Феодосія, певною мірою дозволяють зрозуміти важливий ідейний зв’язок між обома храмами.

Так, у 30-му розділі Житія, який має назву “О прихождені разбойникъ и о бывшемъ чудеси”, розповідається, що одного разу вночі до монастиря прийшли розбійники. Сподіваючись, що в Богородичній церкві Ветхого монастиря є гроші, вони хотіли пограбувати її. Але тільки-но лиходії надумали вдертися до храму, то почули спів у церкві, і, вирішивши, що то правиться вечірня, сховалися у лісі. Згодом, думаючи, що служба вже скінчилася і ченці розійшлися по келіях, розбійники знов підійшли до храму. Проте тепер вони почули не лише спів, а й побачили світло у храмі та відчули благоухання, бо насправді службу правили янголи. Знов розбійникам, які не зрозуміли, що то є диво, довелося ховатися у лісі. І так вони багато разів підходили до храму й кожного разу чули янгольський спів. Коли вранці братія монастиря на чолі з прп. Феодосієм зібралася до церкви, то грабіжники, яким вже урвався терпець, вирішили увірватися до храму й, зачинивши входні двері, всіх перебити, а тоді забрати майно. Коли ж братія почала читати вранішні псалми, Богородичний храм піднявся в небо, і так високо, що не можна було досягти до нього стрілою. Тоді розбійники, жажнувшись такому диву, прийшли до монастиря й сповідалися прп. Феодосію, який прославив Бога за таке вибавлення [1, 52-53].

Розповідь про диво з підняттям Богородичного храму Ветхого монастиря у небо продовжується у наступному – 31-му розділі “Життя прп. Феодосія”, який має назву: “Сицево же чудо бысть о тои же церкви Печерской, о чудеси бывшем о церкви Печерской”. Зокрема, тут розповідається, як київський князь Ізяслав, який якимось вночі проїжджаючи полем неподалік від Печерського монастиря, побачив церкву в небі і, жахнувшись, поїхав швидше до цього місця. Та коли він опинився біля обителі, то пересвідчився, що церква знов стала на своєму місці [1, 53].

Тож, за цією оповіддю, “предтеча” Великої Печерської церкви – Богородична церква Ветхого монастиря, осяяна Божественним світлом, возноситься в небо під час богослужіння янголів. Паралель Печерського Богородичного храму з Небесним Єрусалимом, в Божественному світлі якого йде безперервне богослужіння янголів, тут є очевидною. Це диво також є образним співвіднесенням Богородичного храму з Богоматір'ю – “Ліствицею Небесною”, якою віруючі (Церква), досягають Небесного Єрусалима. Проте важливим є ще один момент: у Патерику іконічний простір Богородичного храму усвідомлюється як такий, що перебуває в русі: храм не лише возноситься в небо, а й “опускається” на землю.

Підсумовуючи, зазначимо, що у Києво-Печерському патерику та у Житті прп. Феодосія обидва давні храми Києво-Печерської обителі – Велика Печерська церква і Богородична церква Ветхого монастиря представлені як Небесний Єрусалим, що зійде з Небес наприкінці земної історії. При цьому образ Богородичного храму, що “бачиться у небі”, є втіленням ідеї Небесного Граду, який обертається і світиться, являючись споглядачеві у різних своїх духовно-образних іпостасях.

Примітки

1. Києво-Печерський патерик / Д. І. Абрамович. – К., 1991. – С. XII. Репринт. перевид. 1931 р.

2. Лидов А. М. Вращающийся храм. Иконическое как перформативное в пространственных иконах Византии // Пространственные

иконы. Перформативное в Византии и Древней Руси. – М., 2011. – С. 27-51.

3. Лихачев Д. С. Градозащитная семантика Успенских храмов на Руси // Успенский собор Московского Кремля. Материалы и исследования. – М., 1985. – С. 17-23.

4. Нікітенко М. М. Святі гори Київські: побудова сакрального простору ранньохристиянського Києва (кінець X – початок XII ст.). – К., 2013.

5. Нікітенко Н. Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. – К., 1999.

6. Нікітенко Н. Собор Святой Софии в Киеве. История, архитектура, живопись, некрополь. – М., 2008.

7. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської лаври. – К., 2000.

8. Толковая Библия или Комментарий на все книги Св. Писания Ветхого и Нового Завета. – Т. 11. – СПб., 1913.